

ALEXANDER HÄUSLER, *Die Felszeichnungen der Kamennaja Mogila bei Melitopol und die megalithischen Einflüsse in Südrussland*. Extras din *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Ges.-Sprachw.*, VII/2, 1958, p. 497—518.

Dintre numeroasele descoperiri de desene rupestre făcute în ultimii ani pe teritoriul U.R.S.S., autorul se oprește asupra remarcabilelor reprezentări ale complexului de la Kamennaia Moghila, pentru a le așeza într-un cadru mai larg, pornind de la numeroasele publicații apărute la Moscova și Kiev. Grotele și copertinele masivului din valea râului Molocinaia, în mare parte prăbușite, poartă diferite reprezentări de animale, oameni, desene geometrice etc., executate în diferite tehnici.

Din punct de vedere stilistic și al locului unde se află, A. Häusler, urmînd pe Danilenko¹ împarte întreg complexul de la Kamennaia Moghila în șase grupe stilistice, dintre care grupa a treia este cea mai bogată. Acestea îi aparțin numeroasele figuri geometrice. O atenție deosebită este acordată reprezentării „mamutului” care a și dat numele grotii respective. A. Häusler comparînd „mamutul” cu celelalte reprezentări de mamut cunoscute, socotește interpretarea ca nelntemeiată, cu atît mai mult cu cît la Kamennaia Moghila nu există indicii pentru o vîrstă paleolitică.

¹ V. M. Danilenko, *Про наскальные изображения Кам'яной могилы*, în *Arheologia*, Kiev, IV, 1950, p. 79 și urm.

Problema datării precise a reprezentărilor de la Kamennaia Moghila nu poate fi socotită ca rezolvată și trebuie admis că reprezentările sînt mai mult sau mai puțin contemporane, căci nu s-au putut constata suprapunerii, prezența alături a compozițiilor naturalistice și geometrice fiind posibilă. La părerea lui Rudinski că pietrele cu urme de șlefuire ar putea fi utilizate pentru datare, A. Häusler remarcă faptul că în nici un caz nu s-a putut stabili că acestea au apărut secundar pe pietre. Admite că nu pot fi mai vechi decît neolitice, dar cum răspîndirea lor în timp și spațiu este foarte mare, socotește că nu permit o datare precisă.

Tot atît de dificilă este și datarea pietrelor cu „cupe” dar cum acestea își au cea mai largă răspîndire în neolitic, A. Häusler crede că o bună parte din desenele rupestre se pot data în această vreme. Mai amintește că în sudul U.R.S.S. se mai cunosc pietre cu „cupe”, între altele la Razmarițin într-un grup de kurgane și la Petrovka, unde au apărut pe pereții interioari ai unei ciste de piatră. Deși A. Häusler pomenește mai departe și oupele de pe stela de la Simferopol, am mai putea adăuga și cele trei pietre cu cupe găsite în grupul de kurgane de la Kazanki² precum și cupele ce apar împreună cu desene rupestre — figuri umane și geometrice etc. în regiunile Pleven și Trojan din Bulgaria³.

² A. A. Scepinski, *Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму*, în *SA*, 2, 1958, p. 143.

³ V. Mikov, *Скални изображения от България*, în *Izvestia-Institut*, V, 1928—1929, p. 291—307.

În a doua parte a articolului, A. Häusler se ocupă de problema documentării celui mai vechi „scris”. Aduce în discuție desenele rupestre din Horezm asupra cărora socoate că trebuie păstrată rezervă, datarea și interpretarea lor nefiind asigurată pentru moment. Mai amintește și un alt grup de monumente din spațiul nordpontic, anume diversele semne de pe vase ale culturii srubnaia (a doua jumătate a mil. II), care trebuie deosebite de ornamente. Cum acestea se găsesc în morminte dar și în așezări, nu mai pot fi socotite simboluri ale cultului morților, iar repetarea lor pe același vas face neprobabilă interpretarea ca semn de proprietate. A. Häusler crede că prin înmulțirea descoperirilor de acest fel s-ar putea face legătura cu semnele-litere ale scifiilor. Gravurile de la Kamennaia Moghila nefiind destul de clare pentru a li se putea atribui un caracter de scris fac pe A. Häusler să socoată că trebuie avută în vedere posibilitatea ca acestea să reprezinte simboluri cultice, semne dătătoare de putere sau cu puteri vindecătoare.

Ultima parte a articolului și cea mai importantă tratează influențele megalitice în sudul U.R.S.S. Plecând de la opinia lui Rudinski că desenele de la Kamennaia Moghila au la bază o influență megalitică autorul caută să vadă întrucât poate fi vorba acolo de o asemenea influență. Problema acestei influențe fusese deja soluționată de Tallgren în special pentru Caucazul de nord-vest și A. Häusler amintește elementele comune Caucazului și culturii megalitice din vestul Europei, cărora li se atribuie importanță în legătură cu cultul morților.

Ca aparținând aceleiași lumi a ideilor megalitice socotește A. Häusler și imaginile antropomorfe din piatră admițând posibilitatea existenței într-o vreme anterioară în spațiul nordpontic a numeroși menhiri. De la descoperirea la sfârșitul secolului trecut la Belozerka (Kerson) a lespezilor — unele antropomorfe — care acopereau înmormântări ale culturii mormintelor cu ocră, numărul acestora a crescut mereu. Și A. Häusler se oprește asupra recentelor descoperiri de la Pervomaevka.

Lângă satul Pervomaevka ¹, r. Verchnergaciksk, reg. Kerson, într-o movilă au apărut trei lespezi fasonate, dintre care cea mijlocie zăcea peste groapa mormântului care conținea probabil un schelet chircit. În umplutură s-au găsit urme de ocră și fragmente ceramice ale culturii iamnaia sau katakombnaia. Lespedea centrală antropomorfă se apropie de piesele amintite de la Belozerka ca și cea de lângă Novo-Filippovka (Melitopol) care s-a găsit într-o movilă cu mormânt iamni și amintește că placa antropomorfă ca și altele din morminte de la Novo-Filippovka provin de la Kamennaia Moghila.

A doua stelă de la Pervomaevka ², r. Verchnergaciksk, reg. Zaporojie s-a găsit în movilă deasupra mormântului unui copil aparținând vremii culturii iamnaia-katakombnaia.

A. Häusler remarcă faptul că stelele antropomorfe acopereau mereu o groapă de mormânt și nu erau așezate vertical deși aceasta pare posibil în unele cazuri. Numai că la o examinare mai atentă se observă că aproape toate lespezile antropomorfe sînt lucrate în așa fel ca partea inferioară să fie înfiptă în pământ. În plus o bună parte din aceste stele au reprezentări pe ambele fețe.

În legătură cu prezența lespezilor antropomorfe în movilă, autorul amintește descoperirile mai vechi de la Krivoi Rog. Unul din menhirii de acolo pare a fi stat deasupra unui kurgan scitic, deci presupune A. Häusler în poziție secundară, în timp ce al doilea s-a găsit într-un kurgan de la sfârșitul neoliticului în imediata apropiere a unei gropi de jefuitoari. Dar menhirii de la Krivoi Rog nu pot fi înglobați în această serie de statui-menhiri de care se deosebesc tipologic; mai mult, cel de-al doilea citat poartă gravate niște semne-litere foarte apropiate de cele de pe una din statuile „scitice” de la Krasnodar ³ iar la centură un

¹ V. I. Kaniveț, *Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине*, în *KSI A Kiev*, 5, 1955, p. 75—77.

² G. T. Titenko, *Каменная стела из с. Первомаевки*, în *KSI A Kiev*, 5, 1955, p. 78—79.

³ A. A. Miller, *Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом*, în *IRAİM K*, IV, 1925, p. 107, fig. 6.

„ciucure” asemănător cu cel de pe statuia tot „scitică” de la Jdanovsk ¹.

În continuare este amintită și stela din apropiere de Simferopol (Krasnaia Gorka) care acoperea groapa unui copil, folosită probabil secundar. De aici autorul trage concluzia că în cele mai multe cazuri, statuile menhir au fost folosite la acoperirea gropilor de morminte — în cea mai mare parte de copii. Această întrebuintare a lor o leagă de obiceiul larg răspândit la sfârșitul neoliticului din sudul U.R.S.S. de a se acoperi gropile mormintelor cu birne de lemn, plăci de piatră sau grâmezi de piatră. Mai amintește că o stelă asemănătoare cu cea din primul kurgan de la Pervomaevka s-a găsit printre lespezile ce înconjurau mormântul 21 de la Mariupol. Pentru a-și întări presupunerea aduce analogii pentru folosirea secundară a stelelor din Germania centrală.

Oprindu-se asupra statuii-menhir de la Hamangia, A. Häusler remarcă prezența colierului „Zeitei morților” constatând că spre deosebire de cele mai multe piese din Franța, la Hamangia brațele sînt clar conturate, un obicei ce pare să se fi răspîndit din Italia peste țara noastră pînă în sudul Uniunii Sovietice. Compară statuia noastră cu cele de la Belogrudovka, și în ceea ce privește poziția mînilor, cu piesele de la Pervomaevka. De fapt credem că numai cu una din piese, întrucît prima nu le are reprezentate. Mai amintește stela de la Kapustino care se pare s-a găsit în poziție verticală lângă un mormînt cu schelet chirchic, în parte distrus. În aceeași serie A. Häusler înscrie cele trei stele antropomorfe de la Tiritake pe care le apropie și ca dată de cea de la Kapustino, precum și o piesă din Muzeul Raional Novocerkask. De asemenea amintește statuia-menhir de la Bahcisarai (Crimeia) scoasă de plug de pe un kurgan. Pe aceasta, sub brațe — de fapt sub centură — sînt înfățișate două siluete omenești, elemente ce apar ades în materialele din Franța. În legătură cu aceasta, autorul așază și figura semicirculară care apare în cromlecul de la Verbovka.

¹ A. I. Meliukova, *Каменная фигура скифа-воина*. În *KS*, XLVIII, 1952, p. 125 și urm., fig. 39.

A. Häusler mai crede că o supraviețuire a statuilor-menhir este documentată prin stelele antropomorfe din secolele V—IV î.e.n. din Crimeia și Regatul Bosporan; de asemenea prin figurile antropomorfe scito-sarmatice dintre care unele crede că se vor dovedi cu mult mai vechi decît s-a socotit pînă acum. Noi socotim că acestea se va putea face însă numai odată cu împingerea înapoi a datei celui mai vechi akinakes — element care apare aproape pe toate statuile „scitice”.

Pentru spațiul nordpontic, prin folosirea secundară, autorul trage concluzia prezenței statuilor-menhir care după formă și conținut aparțin domeniului megalitic mediteran-atlantic. Aduce în discuție și kurganul cu cromlech din lespezi cu decor geometric de la Verbovka ce aparține probabil culturii lamnaia, astfel socotind că se poate face mai ușor legătura prin recunoașterea influențelor megalitice venite din sud asupra mormintelor cu ocră. În sudul U.R.S.S. mai sînt descoperiri care ar putea fi discutate. Între acestea socoate A. Häusler unele ornamente de pe vase ale culturii katakombnaia care ar putea fi puse în legătură cu motivul ochilor, atît de obișnuit în cercul megalitic.

Astfel există un număr însemnat de exemple pentru influența domeniului ideilor megalitice la sfârșitul neoliticului nordpontic. Pentru desenele de la Kamennaia Moghila pe baza celor publicate pînă acum A. Häusler socoate că nu se poate încă stabili, deși acest lucru este în cadrul posibilului. La tratarea influențelor megalitice mal pomeniște și cultura megalitică a Volhniei unde este vorba de o grupă a amforelor globulare care cunoaște între altele înmormintări în ciste, menționînd într-un caz două pietre de tip menhir, în al doilea o lespede cu indicații antropomorfe. În concluzie, la Kamennaia Moghila A. Häusler vede mai degrabă urmele unei activități artistice neolitice. Asemănările cu desenele paleolitice sînt numai întîmplătoare, după cum și socotirea lor ca documente ale primului scris nu poate fi luată în considerație. Descoperirile recente din sudul U.R.S.S. în special pentru coasta Mării Negre, documentează influența unor curente megaliti-

tice din spațiul atlantic-mediteranean. Numai că absența descoperirilor la est de Germania centrală împiedică documentarea pătrunderii influenței vestmegalitice peste Europa centrală spre est.

La sfârșit autorul mai adaugă și stela antropomorfă de la Natalivka făcând o apropiere între reprezentarea arcului cu acela de pe cista de la Göhlitzsch (Germania centrală). Figura înfățișată deasupra centurii o socoate ca reprezentare schematică a zeiței dolmenilor, iar pe spate sub centură vede reprezentarea unei cornute mari, așa cum apare pe lespede de la Züschen (Hessen). Nouă ni se pare mai degrabă a fi vorba de prelungirea coloanei vertebrale și de reprezentarea bazinului. Autorul nu este de acord cu Danilenko care socotise stela de la Natalivka cimmeriană și o comparase cu cele de la Belozërka, care ar fi mai noi decât cultura iamnaia. Dar după cercetarea descoperirilor de la Belozërka făcută de A. Häusler, mormintele cu stele sînt mai vechi decât mormintele cu ceramica iamnaia și sînt chiar ceva mai vechi decât mormintele cu ace-ciocan. Astfel toate stelele pomenite și din punct de vedere cronologic aparțin epocii mării răspîndiri a influențelor megalitice. Dar A. Häusler nu ne spune clar de ce socoate acele morminte cu stele de la Belozërka mai vechi, căci dacă înțelegem să admitem din cauza deteriorării antice a unora dintre ele, că au fost folosite secundar, nu înțelegem de ce ar fi mai vechi decât mormintele culturii iamnaia. Chiar dacă am aduce în discuție piesa asemănătoare de la Mariupol, aceasta nu face parte din grupul mare de morminte de acolo care sînt mai vechi decât cele ale culturii iamnaia.

Ceea ce ni se pare că a neglijat autorul este o încercare de grupare cronologică mai strînsă a stelelor antropomorfe, acest lucru permițînd a se stabili cît timp durează perioada în care se simt influențele megalitice, nouă pîrîndu-ni-se că la un moment dat unele elemente de influență megalitică au o dezvoltare independentă în lumea stepei răsăritene.

Cu ocazia publicării stelei antropomorfe de la Kazanki r. Bahcisarai amintită mai sus,

Scepinski¹ împarte stelele antropomorfe în două grupe: din prima fac parte piesele de la Novo-Filippovka, Pervomaevka (Kerson) și Belozërka, pe care le socotește ca aparținînd vremii culturii iamnaia, bazîndu-se probabil pe faptul că piesa de la Novo-Filippovka s-a găsit într-o movilă cu mormînt iamni, iar cea de la Pervomaevka într-o movilă în al cărei pămînt s-au găsit fragmente ceramice ale culturii iamnaia sau katakombnaia. În grupa a doua Scepinski așază piesele de la Belogradovka, Natalivka, Pervomaevka (Zaporojie), Kapustino, Tiritake și Kazanki, datate din vremea de trecere de la cultura iamnaia la katakombnaia. Această datare e permisă de faptul că piesa de la Pervomaevka s-a găsit într-un mormînt din vremea de trecere de la iamnaia la katakombnaia.

Noi am încerca să mergem ceva mai departe și să vedem dacă monumentele pe care le cunoaștem pînă în prezent nu permit cumva o grupare mai strînsă a lor, adăugînd la exemplarele de pe teritoriul Uniunii Sovietice și pe cele de pe teritoriul țării noastre care ni se par a face parte din aceeași mare categorie de monumente.

În grupa I, adică a lepezilor mai degradă rectangulară cu colțuri rotunjite și cu oarecare indicație de antropomorfism prin profilarea capului, păstrăm piesele din prima grupă a lui Scepinski la care adăugăm piesa de la Mariupol și pe cea de la Gherla (r. Gherla, reg. Cluj)² descoperită în 1903 într-o cărămidărie. Aceasta din urmă reprezintă un exemplar mai evoluat din prima grupă, avînd și indicații de stni.

În grupa a II-a ar intra piesele de la Kapustino și Tiritake la care lespede de la general trapezoidală are partea superioară lată, îngustîndu-se în jos, o ușoară profilare a capului, cu indicații de ochi, nas, gură și stni (la Kapustino și la două din piesele de la Tiritake), cu reprezentarea brațelor pornind din umeri oblic spre abdomen (la cele trei piese de la

¹ A. A. Scepinski, *op. cit.*, p. 145—146.

² Orosz Endre, *Egy oskôri kôbdvány Szamosújvárról*, în *AE*, XXIV, 1904, p. 405—408; V. Pârvan, *La „statue-menhir” de Hamangia*, în *Dacia*, II, 1925, p. 422, fig. 1.

Tiritake) și colier (la Kapustino și una din piesele de la Tiritake).

În grupa a III-a am încerca să facem o înscrisere pornind în primul rând de la poziția brațelor. Am obține astfel la început statuia-menhir de la Hamangia¹ care are brațele ușor îndoite din cot și palmele spre abdomen. În al doilea rând ar urma statuia de la Kazanki unde brațele, redată ca și la Hamangia numai pe fața statuii, se îndoie din cot în unghi drept, palmele atingându-se. Aceeași poziție a brațelor, dar cu brațele și antebrațele reprezentate pe fețele laterale, pe fața anterioară fiind reprezentate numai palmele față în față, se întâlnesc la piesa din Muzeul Novocerkask. În al treilea rând, ar urma stela de la Pervomaevka (Zaporojie) la care brațele sînt îndoite din cot cu antebrațele în sus, palmele întâlnindu-se pe piept. În sfârșit în grupa a IV-a ar urma stelele de la Natalivka, Belogradovka și Baia de Criș (r. Brad, reg. Hunedoara)², cu brațele îndoite din cot și antebrațele în sus pe piept, dar fără ca palmele să se atingă.

În linia mari înscrisura este valabilă tipologic și credem și cronologic, dar mai trebuie să ținem seama și de prezența sau absența unor elemente reprezentate pe statui. Dacă pentru grupele I și a II-a situația este relativ simplă, în grupa a III-a situația este mai dificilă. Din punct de vedere al periodizării, sîntem de acord cu Scepinski pentru datarea în vremea culturii iamnaia a grupei I. În ceea ce privește grupa a II-a, stela de la Kapustino a fost găsită într-un mormînt pe care Danilenko îl socotește katakombnaia. Or, această pară mai veche decît Pervomaevka (Zaporojie) care este datată sigur la trecerea de la iamnaia la katakombnaia. Dar stela de la Pervomaevka pare a reprezenta un copil, și cum are și o formă diferită, pare a ocupa un loc deosebit. În grupa a III-a, avem impresia

că piesa de la Hamangia³ — care stă desigur în legătură cu morminte cu ocră precum și cu o grămadă de pietre, începe sau mai degrabă încheie o serie. Comună grupei a III-a este prezența centurii, excepție făcînd iarăși Pervomaevka (Zaporojie). Reprezentările de tălpi de asemenea se întâlnesc numai în grupa a III-a, și anume la Hamangia, la una din piesele de la Belogradovka și la piesa din Muzeul Novocerkask. În legătură cu aceasta nu trebuie uitată prezența numeroaselor tălpi de la Kamennaia Moghila precum și un interesant text din Herodot IV § 82 în care se pomenește de o stîncă în apropiere de fluviul Tyras pe care se vede urma piciorului lui Herakles. Dificilă este interpretarea acestor reprezentări de tălpi care apar atît în regiunea ce ne interesează, inclusiv Caucazul cît și în dolmenele din Franța sau în desenele rupestre scandinave, interpretările date pînă în prezent⁴ nefiind nici pe departe mulțumitoare.

Ar mai fi de amintit că la Hamangia și Natalivka sînt marcate și unele particularități anatomice — coloană vertebrală⁵, omoplați, iar la Natalivka și coaste. Noi credem că și la piesa de la Novocerkask ceea ce socotea A. Häusler ca transformare a colierului ar putea reprezenta de fapt coaste.

Pornind de la acest fapt, ni se pare că autorul studiului ce ne preocupă vorbește prea mult despre zeița morților sau a dolmenii-

³ Din informațiile primite de la D. Berciu reiese că statuia-menhir reprezintă cel de-al treilea moment în construcția tumulului de la Hamangia și deci este posterioară celor două morminte cu ocră aflate acolo.

⁴ Ebert, *RL*, IV—1, p. 162; Svèrrè Mars-trander, *New Rock-carvings of Bronze-age Type in the District of Trøndelag, Norway*, în *Congrès Zürich*, 1950, p. 245.

⁵ V. Canarache, *Considerații asupra unei statui inedite din timpul ortnduirii comunei primitive în Dobrogea*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 713. Deci nu este vorba de un cordon care ar uni colierul cu centura cum credea V. Pârvan, *op. cit.*, p. 426 sau de o curea cum crede Danilenko, *Документарийской проблемий* în *Arheologia*, Kiev, V, 1951, p. 223 și nici de o tresă cum voia s-o interpreteze A. M. Tallgren, *Sur les monuments mégalithiques en Caucase occidental*, în *ESA*, IX, 1934, p. 42.

¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 22 și urm., fig. 4—6.

² Téglás Gábor, *Bányászszobrok a Dáciai aranyvidékről*, în *AÉ*, V, 1885, p. 16—20; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 422, fig. 2.

lor. Ni se pare că cel puțin pentru stelele de la Belogradovka, Natalivka sau Baia de Criș nu poate fi vorba de o zeiță. Mai mult, la Hamangia — pentru care cea mai apropiată analogie este Natalivka — ni se pare că surprindem momentul când imaginea antropomorfă își schimbă sensul. Pentru că dacă la Hamangia mai întâlnim încă topoare reprezentate sub sau lângă omoplați — deci de folosit în chip practic — găsim totuși și topoare prinse la centură. La Natalivka însă atât toporul cît și arcul sînt reprezentate chiar lângă palmele mîinilor. Și tot în grupa a III-a, cum am mai spus, apar reprezentate particularitățile anatomice pe care cu greu ne vine să le punem în legătură cu reprezentarea unei divinități.

Și pentru că poziția brațelor pare a avea un oarecare sens, socotim că poate nu este lipsit de interes faptul că în cele mai multe din mormintele culturii iamnaia, cei înmormîntați aveau brațele întinse de-a lungul corpului pentru ca în perioada mai tîrzie a mormintelor cu ocră, poziția brațelor să fie mai variată.

Pentru piesele cele mai evolute din grupa a III-a, am avea de subliniat asemănarea dintre una din piesele de la Belogradovka și cele trei piese de la Baia de Criș, unde cum observase și Danilenko¹ apare un adevărat „harnașament”, a cărui piesă caracteristică este o bandă lată în relief de-a lungul coloanei vertebrale, care pare a reprezenta un sac atîrnat de curelele care — la Baia de Criș — se prind în față de centură. Numai că piesele din Transilvania par a avea capul tăiat. Făcînd comparația cu forma capului piesei de la Belogradovka, care apare foarte puțin depășind linia umerilor, am putea crede că piesele de la Baia de Criș sînt nefinisate, adică numai sculptarea feței lipsește. Și ipoteza nu este lipsită de probabilitate căci chiar dacă două din cele trei piese sînt fragmentare, partea superioară se păstrează la toate și nicidecum nu pare a fi suferit vreun accident care să ducă la pierderea capului. De asemenea la Baia de Criș

apare remarcabil redat toporul de luptă prins în centură la șoldul stîng, la toate trei piesele. Ni s-a părut mai greu de explicat prezența statuilor-menhir în Transilvania unde nu cunoaștem morminte cu ocră de tipul răsăritean. Totuși avem în Transilvania o statuie — menhir de tipul cel mai vechi — Gherla — și trei piese — la Baia de Criș — de tipul cel mai evoluat.

Chiar dacă sîntem de acord cu autorul în privința apariției statuilor-menhir în legătură cu pătrunderea influenței megalitice — pe ce cale rămîne a se stabili în viitor — trebuie să subliniem totuși că aceste monumente prezintă o evoluție a lor în lumea stepei răsăritene pentru că pînă în prezent, nu se poate stabili o paralelă cu monumentele central și vest europene. De asemenea nu credem că în general poate fi vorba de o folosire secundară a lor.

Iar în privința plasării în timp, chiar dacă se verifică datarea mai veche a stelelor de la Belozerka față de mormintele cu ceramică iamnaia, poate că este vorba de iamnaia tîrzie și deci este probabil ca piesele de la Belozerka să fie puse în legătură cu iamnaia veche așa cum socotea Scepinski pentru întreaga lui primă grupă. Pentru grupa a II-a nu poate fi vorba decît de iamnaia tîrzie sau trecerea la katakombnaia, pentru ca grupa a III-a să fie datată în perioada timpurie katakombnaia. Datarea tuturor stelelor în vremea marii răspîndiri a influențelor megalitice în lumea veche, ni se pare prea vagă. Căci dacă se pun în legătură cu cultura amforelor globulare, acestea nu pot fi legate decît de cultura iamnaia tîrzie, iar creșterea importanței toporului de luptă este pus tot în legătură cu o perioadă mai tîrzie — katakombnaia.

Readucerea în discuție a influențelor megalitice în răsărit este de mare importanță chiar dacă nu se poate încă stabili pe ce cale au pătruns. Unele legături sînt evidente, și încă Tallgren² făcuse apropierea între ceramica găsită în dolmenele din Caucaz și ceramica Bernburg precum și cu ceramica megalitoidă în Germania sudică. Pe de altă parte stele funerare gen menhir s-au găsit în special

¹ V. M. Danilenko, *op. cit.*, p. 222—223.

² A. M. Tallgren, *op. cit.*, p. 28.

În mediu Bernburg¹ de care sînt legați și menhirii simpli și de la care se pare s-au transmis la purtătorii ceramicii cu șnur și cu amfore globulare² care poate le-au vehliculat spre răsărit. Dar cum statuile-menhir din Germania centrală nu sînt decît imitații și probabil și ultimii reprezentanți ai celor apusene³ este greu de făcut legătura cu grupul nostru de monumente cu care au comun numai ideea care a stat la bază, dar care au evoluat apoi independent.

Creдем că din cele expuse mai sus reiese clar deosebitul interes al studiului lui A. Häu-ler, cu atît mai mult cu cît problemele discutate se referă și la monumente de pe teritoriul patriei noastre.

A. D. Alexandrescu

DORO LEVI, *Attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene nell'anno 1954 — Festos*, în *Boll. d'Arte*, aprilie-iunie 1955, p. 141—164.

Săpăturile Școlii arheologice italiene în Creta s-au desfășurat în 1954 la palatul minoic și în cartierul de locuințe de la Phaistos, continuînd campaniile precedente și dînd la iveală noi complexe interesante. Concomitent cu dezvelirea monumentelor s-a efectuat și restaurarea lor, opera de consolidare și restaurare ocupînd un loc foarte important în activitatea colectivului. Astfel s-a procedat la repararea palatului cu lespezi de alabastru, s-au înlocuit treptele distruse ale scării nr. 76, s-au reconstituit și consolidat zidurile și pereții, evitîndu-se distrugerea resturilor și dînd palatului un aspect cît mai apropiat — în limita posibilului — de înfățișarea impunătoare din vechime.

Lucrările de dezvelire au fost îngreunate de existența unui material de umplutură ase-

mănător mortarului (calcestruzzo), utilizat de cei care au reconstruit palatul în diverse faze, pentru a nivela și astupa ruinele fazei anterioare.

Săpăturile întreprinse la palatul minoic de la Phaistos în 1954 au reușit să stabilească legătura între încăperile săpate în campaniile trecute, și au făcut să apară cu claritate patru palate minoice suprapuse, primele trei din Minoicul Mijlociu I și II (Kamareis), iar al patrulea, fondat în ultima fază a Minoicului mijlociu, a durat pînă în Minoicul târziu.

Printre descoperirile interesante din palat se numără și aceea din încăperea numerotată LIV, în care s-a găsit o banchetă destul de largă, înaltă de 0,35 m de la nivelul podelei, cu două lespezi de calcar la cele două extremități, așa încît are aspectul unui pat. Perețele de deasupra patului e ornamentat cu stuc albastru, ca și pereții altor încăperi, iar podeaua, acoperită în întregime cu stuc, a oferit o surpriză, fiind parțial pictată cu elemente cva-drilobate, cu contur dublu de culoare roșie cărămizie. Această frescă precede cu cîteva secole pe cele cunoscute pînă acum (și este desigur cea mai veche podea pictată). Pe bancheta menționată s-au găsit patru vase, dintre care unul cu decor spiraliform în alb, galben și roșu pe fond negru în formă de sosieră cu cioc și cu două torți laterale pe buză. Încăperea LIV e de altfel foarte bogată în material ceramic de forme și întrebuițări variate, printre care semnalăm prezența unui vas în formă de ceainic, dintr-o pastă gălbuie foarte fină, cu angobă albă, ce se încadrează într-o categorie ceramică puțin cunoscută, întrucît primele exemplare de acest 'fel' și-au făcut apariția abia în campania precedentă.

O descoperire importantă este aceea a două turnuri de pază așezate chiar la una dintre intrările palatului. Ele aparțin primului și celui de-al doilea palat (M.M. I—II) și existența lor infirmă ipoteza larg răspîndită că palatele minoice nu aveau fortificații, ipoteză elaborată pe baza concepției despre thalasoerația cretană și acceptată pînă la descoperirile din 1954. De asemenea s-a dovedit greșită considerarea palatelor minoice drept palate-oraș, cu alte cu-

¹ Waldtraut Schrickel, *Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteleuropas*, I. Teii Text, Leipzig, 1957, p. 33.

² *Ibidem*, p. 44.

³ *Ibidem*, p. 53.

vinte palate care să adăpostească atît pe conducători, cît și pe cei mai mulți dintre subordonați. În realitate, atît la Phaistos cît și în jurul celorlalte palate din Creta s-au găsit cartiere de locuințe mai modeste, ce dau centrelor respective caracterul unor așezări de tip urban. Începerea săpăturilor în sectorul locuințelor a fost determinată la Phaistos de construirea unei șosele în apropierea ruinelor palatului. S-a lucrat astfel la 8 complexe de locuințe, dar condițiile de lucru au fost dificile, întrucît se suprapun mai multe niveluri de viațuire, mergînd din perioada primului palat pînă în epoca elenistică tîrzie. În general locuințele au fost greu de delimitat. Încăperile au dat la iveală un bogat material ceramic, iar unele dintre ele aveau podeaua de stuc.

Descoperirile de la Phaistos din 1954 scot în relief faptul că și în regiuni sau stațiuni cercetate amănunțit și îndelung din punct de vedere arheologic, deci acolo unde se credea că s-au putut preciza în mod sigur anumite concluzii, continuarea cercetărilor poate aduce noi date importante pentru interpretările istorice.

Carmen Radu

J. D. BEAZLEY, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford, at the Clarendon Press, 1956, XVI + 851 p.

Volumul este rodul unor îndelungate și fecunde studii pe care prof. John Beazley, le întreprinde de aproape treizeci de ani asupra ceramicii atice cu figuri negre.

Caracterul lucrării este acela al unui catalog; e drept, un catalog în care sînt înscrise aproape toate vasele sau fragmentele atice cu figuri negre, răspîndite în muzeele mari și mici de pe glob. Autorul a sistematizat acest imens material, în parte inedit, supunîndu-l criticii și erudiției sale neîntrecute și organizîndu-l pe grupe și categorii stilistice și formale. Metoda sa de lucru a fost aceeași ca și în cunoscutul volum *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford, 1942, și ca de altfel în toate lucrările sale privind ceramica atică, căreia Beazley i-a dedicat cea mai mare parte a talentului și muncii sale. Vasele au fost gru-

pate împreună după criteriile foarte riguroase, autorul căuțînd să redea prin clasificarea sa personalitățile variate ale diversilor pictori ceramiști, cît și școlile și influențele pe care le-au creat. Deși precisă, sistematica lui Beazley este totuși suficient de elastică pentru a permite distincția între operele unui maestru și acelea ale elevilor săi apropiați, sau ale școlii sale de aceea înrudite cu ea (astfel există grupul vaselor aparținînd direct pictorului, acela a tovarășilor săi de atelier, acela a vaselor pictate „în maniera sa” și — în fine — grupele vag înrudite cu el).

Lucrarea, lipsită de ilustrații, are un caracter aproape exclusiv tehnic; introducerile înseși la fiecare capitol, foarte rezumative, lasă impresia unei prezentări critice de bibliografie. Lucrul este firesc dacă ne gîndim la imensitatea materialului utilizat. Totuși, chiar din punctul de vedere stilistic și formal, pe care autorul și l-a impus cu strictețe în acest volum, regretăm absența unor indicații de cronologie. În afara ordinei de așezare a pictorilor, ea însăși destul de aproximativă, nu există în acest manual nici o indicație de cronologie absolută sau relativă. E adevărat că unele precizări, rare dealtminteri, se găsesc în *The Development of Attic Black-Figure*, Berkeley California, 1951, lucrare care poate servi drept introducere la volumul recent apărut. Totuși cîteva puncte de reper cronologic, îndeosebi pentru principalele opere, ar fi fost deosebit de prețioase. În această materie se așteaptă de atîta timp un tabel care să înlocuiască acela atît de valoros, dar totuși învechit, pe care Payne, *Necrocorinthia*, Oxford, 1931, p. 344, l-a dat pentru ceramica atică timpurie.

Catalogul prezentat de Beazley este aproape complet, cu două excepții, asupra cărora autorul atrage atenția în introducere: prima este aceea a vaselor *lekythoi*, studiate de E. C. H. Haspels în *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris, 1936; a doua se referă la grupa vaselor thyrrheniene, despre care Dietrich von Bothmer, de la Metropolitan Museum, pregătește un studiu monografic. În afara acestor două mari excepții, lucrarea recentă a

prof. John Beazley cuprinde întregul material cunoscut pînă în prezent¹. Volumul începe cu o mică grupă de vase, *earliest black-figured*, din ultimele decade ale secolului VII î.e.n., în care se încadrează și pictorul amforei *Nettos*, urmează apoi perioada timpurie a stilului figurilor negre (*early black-figured*), dominată de pictorul Gorgonei, de acela al grupului comaștilor și de Sophilos, apoi pictorii din grupul cupei de la Siana, după care Clitias (decoratorul vasului François), Nearchos și grupul vaselor tirrheniene; urmează Lydos (la acest capitol se găsesc interesante observații și puncte de vedere în problema delimitării stilului său de acel al lui Sakonides); capitolul următor aparține lui Exekias și pictorilor influențați de el, cuprinși în grupul E; urmează Amasis; apoi cupele micilor maeștri (în care Beazley a inclus și cupele „Droop”); în sfârșit alte categorii mai mărunte de cupe; seria se continuă cu pictorii Nikosthenes și Pamphaios, după care urmează grupul maniereștilor; numele de *Lysippides painter*, a fost dat de Sir John Beazley pictorului care a decorat cu figuri negre unele vase avînd pe o parte figuri negre iar pe alta figuri roșii, atribuite înainte lui Andokides, care rămîne astfel exclusiv un pictor de scene cu figuri roșii; două capitole sînt închinat lui Antimenes și „fratelui” său Psiax, după care urmează un lung capitol pentru ceilalți pictori de vase din a doua jumătate a secolului VI î.e.n. și unul consacrat grupului Leagros, contemporan cu vasele cu figuri roșii timpurii; prima parte a volumului se încheie cu seria vaselor cu figuri negre, decorate de pictorii stilului cu figuri roșii. În partea a doua sînt

examine vasele mici, grupate mai mult pe forme decît pe stiluri. Lucrarea se termină cu un *appendix* cuprinzînd lista pentru *καλοί* care apar pe vasele cu figuri negre, precum și cu cinci indexuri complete.

Noul volum al prof. John Davidson Beazley face parte din acea categorie de lucrări care devin clasice chiar din momentul apariției lor.

Petre Alexandrescu

H. E. DEL MEDICO, *À propos d'une mosaïque découverte à Istanbul, Byzantinoslavica*, XVI, 2, 1955, p. 255—264.

În vara anului 1954, săpîndu-se pentru fundațiile noului palat al Municipality din Istanbul, la vest de moscheia Şehzade și la circa 400 m sud de apeductul lui Valens, s-a descoperit un mozaic pavimentar din secolul IV e. n. El aparținea unei *villa* romane, pe locul căreia s-a înălțat mai tîrziu o construcție bizantină. Dintre reprezentările mozaicului cea mai interesantă este aceea a unui medalion octogonal, în care se vede un bărbat avînd în spate un coș cu ouă și în mîna stîngă doi cocoși, pe care-i duce la tîrg. În fața lui se află inscripția ΕΥΦΡΑΣΙΣ, care a fost interpretată ca indicînd numele personajului. Mozaicul e în curs de studiu, o comunicare asupra lui fiind prezentată în septembrie 1955, la al X-lea congres internațional de studii bizantine de la Istanbul, de către directorul muzeului de antichități din acel oraș.

Înainte de a afla cuprinsul comunicării, H. E. Del Medico, pe baza informațiilor pe care le are, crede că Εὐφράσιος e nume propriu și anume acela al stăpînului fermei romane unde a fost făcută descoperirea. Autorul încearcă să-l identifice pe acesta cu un *magister officiorum*, gal de origine, despre care Ammianus Marcellinus (XXVI, 10,8) ne informează că deținea o astfel de funcție înaltă în timpul lui Valentinianus, după aceea retrăgîndu-se la vila sa, nu departe de apeductul lui Valens. În acest chip, mozaicul descoperit la Istanbul capătă un înțeles mult mai adînc decît ar părea în realitate, iar data lui e fixată în anii 367—368.

¹ Pentru România autorul cunoaște vasele colecției Kalinderu, prin intermediul publicației lui E. Coliu, nu însă mica, dar valoroasă colecție a dr. G. Severeanu (cu excepția unei cupe din grupul comaștilor, pe care i-a comunicat-o R. M. Cook: vezi Petre Alexandrescu, *Eine Komastenschale in der Sammlung Dr. G. Severeanu — Bukarest, in Dacia*, III, 1959—sub tipar). O parte din această colecție a fost publicată într-o revistă românească; Dr. G. Severeanu, *Les skyphoi collection dr. G. Severeanu*, în *MPMB*, 1937, 1—2, p. 27—39.

Fără a socoti că e vorba de unul și același personaj, notăm că într-o inscripție funerară de la *Axiopolis* se află un nume identic în legătură cu un creștin, care, probabil, a jucat un rol însemnat în viața din secolul al IV-lea a cetății, fiind înmormântat alături de martiri locali: Chiril, Chindeas și Thasius (*Dacia, nouvelle série*, I, 1957, p. 280). Forma sin-copată *Εὐφράσιος* a numelui grec *Εὐφράσιος* nu înseamnă numai decât că acesta n-ar fi fost un grec, ci un gal creștin, după cum presupune H. E. Del Medico pentru inscripția de la Constantinopol.

Ion Barnea

ИОРДАНКА ЦАНГОВА, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав (O clădire cu caracter comercial lângă zidul de sud al incintei de la Preslav) în *Izvestia Institut*, XXI, 1955, p. 233—290.

În acest articol sînt prezentate pe larg rezultatele săpăturilor dintre anii 1950—1955, efectuate în sectorul zidului de sud al incintei de la Preslav, unde au fost descoperite ruinele unei clădiri cu 18 încăperi, dispuse în lungime una după alta. În afară de una, toate încăperile aveau intrarea în partea de sud. Lungimea totală a clădirii măsura 107 m iar camerele aveau dimensiunile de 5 × 4,60 m.

Deasupra ruinelor zidurilor se afla un nivel arheologic cu o grosime de 0,50—0,70 m, în care s-au găsit fragmente de vase feudale timpurii, diferite unelte și arme de metal, circa 100 vîrfuri de săgeată, fragmente de brățări și de vase de sticlă, fusaiole de plumb și de lut, între care și una vopsită în stilul ceramicii colorate de la Preslav, o aplică în formă de inimă, un sigiliu datat de autoare în secolul XI aparținînd unul anume Iulian, precum și o monedă de la Ioan Tzimiskes. După părerea cercetătoarei bulgare alți sigiliul cît și moneda au căzut în acest strat, imediat după distrugerea zidurilor dacă nu chiar în timpul distrugerii. Partea superioară a acestui strat a fost deranjată de cîteva gropi de ars piatra de var datînd din timpul stăpînirii turcești.

În continuare, pînă la o adîncime de 1—1,10 m se găsește un alt strat sărac în inventar, în schimb conținînd o oarecare cantitate de chirpic și cărămizi.

Acest strat continuă să apară pînă la o adîncime de 8,10 m dar, de data aceasta, el este foarte bogat în ce privește inventarul. Pe podeaua încăperilor, unde se oprește stratul, se găsesc, între altele, numeroase vase întregi și întregibile. Materialul ceramic este reprezentat de amfore, urcioare, căni, oale-borcan, cești și capace. Amforele, în formă de pară, sînt modelate dintr-o pastă bine aleasă. Pe umerii uneia dintre ele sînt realizate în pasta crudă două rozete asemănătoare aceloră de pe amforele din cartierul manganților din Constantinopol dar și cu o rozetă imprimată pe umerii a două amfore sferoidale descoperite, în țara noastră, la Biserița-Garvăn (vezi I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogelia, SCIV*, 1—2, 1954, p. 515, fig. 1, 7—8).

Pe umerii altei amfore sînt zgîtriate în pastă arsă, cu caractere grecești, cuvintele *Του Δημητρ*.

Urcioarele găsite pe fundul încăperilor sînt împărțite de către cercetătoarea bulgară în 4 tipuri. În primul dintre ele sînt încadrate urcioarele de dimensiuni mai mari (înălțimea între 0,24 m și 0,495 m) arse oxidant sau reducător, dar toate smălțuite verde-oliv. În al doilea tip sînt cuprinse urcioarele arse la negru, de asemenea smălțuite verde-oliv, avînd însă dimensiuni mai mici (înălțimea între 0,15 și 0,22 m). Din al treilea tip face parte un urciur bitronconic cu pereții grosi, în timp ce din al patrulea tip fac parte urcioarele cu umerii lăsați, avînd cîte o toartă al cărui capăt superior se oprește la jumătatea gîtului. Acestea din urmă sînt ornamentate, prin incizare cu motive geometrice iar unele dintre ele sînt și smălțuite.

Oalele-borcan, în mare, aparțin celor două specii caracteristice epocii feudale timpurii: a) vase din pastă nisipoasă arse oxidant și decorate pe corp cu linii orizontal-incizate, b) vase din pastă curată arse reducător care sînt cunoscute sub numele de vase de tip

Saltovo-Maiak. În materialul ceramic recoltat din săpătură se întrezăresc diferitele tradiții : antică sau bizantină, slavă și răsăriteană. În legătură cu influența răsăriteană merită să fie reținut un *grifon*, desenat pe un vas, care amintește de arta sasanidă.

Mărcile de olar sînt multe și variate. În trei cazuri sînt reliefate cîte două mărci pe fundul aceluiași vas.

Lipsa vetrelor de foc cît și materialul

descoperit în încăperea o îndreptățesc pe Ciangova să presupună că această clădire a îndeplinit rolul unor magazine comerciale. De altfel după presupunerea autoarei în această parte a cetății a existat o piață unde, în secolul X—XI, s-a desfășurat o intensă viață comercială.

Clădirea a fost construită în secolul X și a dăinuit pînă în prima jumătate a secolului XI.

Petre Diaconu
